

**„И ЗАТОВА СЕ ИЗСЕЛИЛИ ОТ РУСИЯ И СЕ ВЪРНАЛИ ПАК В
ТУРСКО, ЗАЩОТО СЪВСЕМ СВОБОДА И МИР СТАНАЛ,, –
КЪМ ДЕМОГРАФСКАТА И СТОПАНСКА ИСТОРИЯ НА
СЕВЕРНА ДОБРУДЖА**

Николай Тодоров

„AND THEREFORE MIGRATED FROM RUSSIA AND
WENT BACK TO TURKEY, BECAUSE FREEDOM AND PEACE WERE
SETTLED“ – TO THE DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC HISTORY OF
NORTH DOBRUDZHA

Nikolay Todorov

Abstract: *The article presents new information on the socio-economic development of Northern Dobrudja in the 19th c. extracted from unpublished Ottoman documents – Temettuat defters. Temettuat defters appeared in 1845 as a result of an ambitious survey of the Ottoman central authorities which registered the land, immovable property, incomes and animals of the Ottoman subjects. Those documents provide valuable information for the demographic picture, social, ethnic and religious characteristics of the settlements in the Ottoman Empire. An important source of information is Balcho Neykov's memoirs. The problem of the Ottoman agrarian policy in Northern Dobrudja and the role of the local Ottoman elite in it was studied. The question of çiftliks is also affected. These çiftliks are owned by representatives of the local elite – Hasan bey and Murad bey. The local notables assumed a very important role in the domestic economy.*

Key words: *temettuat defters, çiftlik, income tax, Northern Dobrudja.*

БАЛЧО НЕЙКОВ И НЕГОВИТЕ „ФАКИЙСКИ ПРЕДАНИЯ“

Това изследване е продължение на друго наше проучване, провокирано от безценните народописни бележки на Балчо Нейков [Нейков, Б. 2017]. Твърде малко на брой са подобен тип мемоари, които безпристрастно и обективно представят историческото минало на дадена област. Във „Факийско предание“ историята на Северна Добруджа не е представена анонимно, в смисъл на голям процес, който просто се случва, а е твърде персонифицирана. Посочени са отделните лица, които създават голямата история, с конкретните исторически обстоятелства, които предопределят историческия процес. Именно това имам предвид, отново подчертавайки уникалността на този изключително важен домашен извор. Но накратко, кой е неговият автор?

Мемоарите на Балчо Нейков са известни на специалистите и често се използват при анализа на големите преселнически движения в посока на Бесарабия и Влашко в резултат от руско-турските войни от края на XVIII и началото на XIX в. Данните за родословието и ранните години на големия революционер Стефан Тодоров Димов, по-известен като Стефан Караджа са основната част от книгата, която предизвиква интереса на изследователите. Етнографските материали, събрани в книгата на Балчо Нейков, също често се възпроизвеждат в специализираната литература. Без внимание обаче остава информацията, която ни предоставя авторът на „Факийски предание“ относно икономическото развитие на Северна Добруджа. Именно на нея ще се спрем по-обстойно в настоящото изследване и най-вече на икономическите основи на големите преселения на българите от Тракия, на политиката на османската държава по заселването на тези българи в Северна Добруджа, както и на резултатите от тази политика, но отново в икономически план.

Балчо Нейков Дяков е роден на 18 май 1837 г. в с. Ак бунар¹. Родителите му – Нейко Дяков и Сребърна са деца на изселници в Бесарабия след войната от 1806–1812 г. През 1838 г. семейството се изселва в с. Потур, Бабадагско². Основната информация за преселническите движения на българите Балчо получава от баба си Курта, майка на баща му, която се преселва в Бесарабия от провадийските села. През 1847 г. Балчо Нейков се запознава със Стефан Караджа и семейството му. След Освобождението той отдава цялата си енергия за събирането на исторически данни за рода и живота на големия поборник, като за целта посещава Тулча, Букурещ, Русе, с. Факия и с. Ичме и др. През 1889 г. той предава първата част от книгата си „Сбирки от народния живот за праотците на воеводата Стефан Караджа“ в Министерство на просвещението с надеждата тя да бъде публикувана. Въпреки че за отпечатването ѝ препоръки дава проф. Александър Тедоров-Балан, книгата остава в архива на министерството непубликувана [Нейков, Б. 2017, с. 21; Георгиев, Н. 1984, с. 99–104]. Втората част от книгата остава неизвестна до 1975 г., когато за нейното съществуване е съобщено от Никола Ферманджиев в изследването му „Родови хроники“ [Ферманджиев, Н. 1977, с. 139–167].

Балчо Нейков умира в Илиенския манастир през 1915 г. на 78 години, недоживял излизането на книгите си, на които отдава целия си живот.

В хода на изложението сами ще се уверим, че написаното от Балчо Нейков е не само единственото по рода си историческо описание на Северна Добруджа, но и че неговата достоверност не би могла да се подложи на съмнение, дори да се приложи най-строгата научна критичност към него.

Втората група от извори са официалните **разпореждания на централната власт** по администрирането на областта. Интересите на държавата Северна Добруджа отново да бъде оживена и икономически възстановена са

¹ Дн. Мирча водь, Мачинско, Румъния.

² Дн. Пандуру, Тулчанско, Румъния.

продиктувани основно от нейното стратегическо положение, както и от икономическите ресурси, които тя притежава. Същевременно се касае за гранична зона, която често се превръща в арена на военни действия и в която властта трябва да има сериозно присъствие. Това я принуждава да действа твърде внимателно с оглед на наложения режим, който трябва да се разглежда като локална особеност и да се отчитат сериозните различия с останалите погранични области на империята. Това сравнение е наложително с цел да бъдат коригирани някои историографски модели, наложени в историческите изследвания, и то ще бъде направено в хода на настоящото изложение.

Третият, особено важен изворов материал, са **теметтуат дефтерите**. Този особен вид регистри за момента са най-изчерпателните източници за историческа реконструкция на първата половина на XIX в. През 1845–1846 г. империята предприема едно от най-мощните описания на населението, в резултат на което са останали 17 560 дефтера. Те ни предават в пълнота състоянието на личното стопанство на всеки жител – движима и недвижима собственост, данъци, практикувани занаяти, доходи [Георгиева, Г. 2011; Георгиева, Г. 2014]. Веднага трябва да се отбележи, че често отправяната критика към този вид дефтери, че представляват моментна снимка на поданиците на султана, се нуждае от известно уточнение. Регистрираната собственост на всеки градски или селски жител към момента на описанието показва неговото натрупване от предходните години. Невъзможно е това, което е заварено от описвачите в момента на съставянето на описа, да е придобито в същата година. Това особено добре личи при отделните жители, които заемат и някаква административна длъжност в местното самоуправление, наложено с провъзгласяването на Танзимата през 1839 г. Естествено е да се приеме, че назначените за мухтари, коджабашии и мухбири жители би трябвало да притежават по-висок икономически и социален статус, който към 1840–1841 г., когато се заемат тези длъжности, трябва да е вече факт. Същевременно към датата на описанието ние виждаме конкретното съдържание на този статус. Казано с други думи, на база на теметтуат дефтерите разбираме защо именно тези конкретни личности стават елемент на местното самоуправление, виждаме оформилия се местен елит, настъпилата социална стратификация в местните общности, както и пътищата и средствата, с които това е постигнато.

Липсата на подобен тип информация в българските и чуждите документи превръща теметтуат дефтерите в първостепенен исторически извор.

В настоящата статия ще се спрем на два особено важни въпроса. На първо място, ще разгледаме демографските промени, настъпили в Северна Добруджа и в частност каза Бабадаг през 30–40-те години на XIX в. Това включва заселването на българите в селата около Бабадаг, настаняването на татарите, мерките на официалната власт, предприети в тази посока, и най-вече ще се опитаме да покажем икономическата логика на този процес.

Наложеният стопански режим в областта способства за нейното стопанско развитие, което, както вече отбелязахме, значително се различава от остана-

лите области на империята. Важен въпрос, на който ще се спрем, са създадените от местните представители на официалната власт чифлици. Тази особено важна тема за проучването на османската аграрна история през XIX в. все още не е намерила своето правилно осветляване в българската историография. В нашия случай тя ще бъде разгледана в контекста на икономическото положение на местното население или до каква степен тези чифлици имат някакъв икономически ефект върху него, било положителен или отрицателен.

ПРЕСЕЛНИЧЕСКОТО ДВИЖЕНИЕ И ПОЛИТИКАТА НА ОСМАНСКАТА ИМПЕРИЯ

Приключването на поредната Руско-турска война през 1829 г. довежда Добруджа до демографски колапс. Изселването на голяма част от населението в посока на Бесарабия и съседните княжества Влашко и Молдова поставя османската държава в ситуация, в която една стратегически важна област, с богати ресурси, остава безлюдна и неусвоена. Това естествено принуждава централната власт да предприеме конкретни мерки за промяна на създалата се ситуация. С конкретна задача да подпомогне финансово и чрез раздаване на семена населението, което реши да се засели в селищата на Северна Добруджа, е натоварен бившият русенски мехафъз капуджъбашията Хасан бей [Дорев, П. 1940, с. 135]. За целта му е възложено да състави подробни списъци, в които да се впишат раздадените суми и семе, както и това, което ще им се раздаде за в бъдеще [Дорев, П. 1940, с. 144]. За дейността си той получава месечна заплата в размер на 2500 гроша. Същевременно през 1839 г. в Добруджа са изпратени двама инженери – Рашид ефенди и Емин ефенди – със задачата да съставят карта, която да съдържа сведения за състоянието на селищата, както и техния капацитет за броя жители, които биха могли да приемат. Съставената карта е изпратена в Цариград и е внесена за обсъждане в Съвета за обществените предприятия и благоустройството [Дорев, П. 1940, с. 239].

Успоредно с това е наредено на силистренския валия да закупи и предаде на настаненото население „по три-четири чифта волове и по такъв начин да се увеличат условията на подобрене на земеделието“. Освен това се опрощават десетъците за срок от три години, а „военният данък и други налози за срок от пет години“ [Дорев, П. 1940, с. 242].

Всички тези мерки безспорно оказват благотворно влияние за заселването на областта и това се потвърждава и от сведенията на Балчо Нейков.

Той получава информация от своята баба Курта, сама участничка в преселенията на българското население от Провадийския сърт. С цел да се види подробно пътят, който извървява това население, ще предадем целия разказ на Б. Нейков, макар и в по-дълъг цитат:

„А пък през войните 1768–1829 тя, баба ни, сама била очевидца: до войната [от] 1768–1774 [г.] била вече мома, по тая 1787–1791 [г.] била вече с деца, през 1806–1812 се преселили и те в Провадийско – [в] Кривен, гдето се е

родила баба ни (1757), в Равна, гдето се е родила майка ни (1808), в Черковна, Марковча и Косовец (Косовча), гдето се родил баща ни (1807); в Русия, Бесарабия. Но като се преселили, живели в с. Бужура от 1818–1820 г. и гр[ад] Рени-Томарево, 1821–1834 г., в Добруджа, в с. Акбунар, Мачинско, до 1840 г., и в Потур и досега от 1841 г. И затова се изселили от Русия и се върнали пак в Турско, защото съвсем свобода и мир станал[и] гдето и в което селище да се населиш, колкото ниви искаш ореш, из горите – което дърво искаш – сечи и пр.“ [Нейков, Б. 2107, с. 216–217].

Идването на семейството на Балчо Нейков в Добруджа хронологически съвпада с мероприятията, предприети от централната власт по заселването на областта. Предадените спомени от неговата баба се потвърждават и от по-късни извори. Интересно е да се отбележи, че историческата памет на местното население запазва до твърде късно време спомен за случилото се през 20-те години на XIX в. По време на научната експедиция в Добруджа през 1916 г. Михаил Арнаудов записва следните спомени на жители на с. Потур:

„Като минали в Добруджа, заварили (около 1836 г.) в Потур чифлика на Хасан бей (подир 10 години станал паша); дошли от Бесарабия 15–16 къщи, все от „Сърткюлерци“ (Провадийско), от Кривна, Косовча и др. Селото се развъдило главно от тия „сърткюлерци“... минал Дунава, да се върне в селото си. Но стигнали Акбунар, до село Черна, те се заселили там, после минали в Потур, на чифлика на Хасан бей, гдето имало вече някои техни роднини, дошли по-рано. *Земите българите си взели колкото искали. Когато турците им дали документ (тапиш), селяните показали по-малко земи, за да не плащат много вергия; казвали 300 декара вместо 800 [Курсив мой]* [Арнаудов, М. 1923, с. 33]“

Тези късни сведения отново потвърждават разказа на Б. Нейков и показват идентичен начин на движение на населението. Явно, че мерките, предприети от османската власт по заселването на областта, дават очакваните резултати. Макар и до известна степен преувеличени, цифрите, посочени за размерите на получените земи, все пак доказват, че такива наистина са раздадени на преселниците, решили да останат в Добруджа.

С цел да се види в конкретни цифри това заселване ще продължим с анализ на демографското състояние на част от посочените от Балчо Нейков селища през 1845/1846 г. Данните от теметтуат дефтерите ще ни покажат реалната демографска картина, и най-вече до каква степен нарежданията на централната власт са приложени на практика и какви са действителните резултати от тях.

ДЕМОГРАФСКА ХАРАКТЕРИСТИКА НА СЕЛАТА

Селищата, върху които ще се спрем, са следните: Потур, Касап³, Каранасух⁴, Саръюрт⁵, Саръгьол⁶, Бейдауд⁷, Горно Чамурли⁸, Долно Чамурли⁹,

³ Дн. Синое, Констанца, Румъния.

⁴ Дн. Истрия, Констанца, Румъния.

Камена¹⁰, Хамамджи¹¹ и Пашакъшла¹². Това са селищата, споменати от Балчо Нейков като първоначално заселени с преселници. Тези единадесет селища са достатъчни за изготвянето на репрезентативен анализ на демографските промени, настъпили в Северна Добруджа през 30-те–40-те години на XIX в. В административно отношение селищата спадат към каза Бабадаг и са вписани в нейния теметуат дефтер [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 880, 11 881, 11 882].

В следващата таблица са представени регистрираните ханета във всяко отделно село, като в графа „други“ са включени регистрирани самостоятелно жители християни, които най-често са наемници (хизметкяри) или практикуват различна от земеделието професия:

Таблица 1. Брой регистрирани ханета в отделните селища

селище	християни	мюсюлмани	други
Бейдауд	96		
Горно Чамурли	72		
Касап	63	17	4
Долно Чамурли	53		3
Саръюрт	48		
Пашакъшла	48	4	
Хамамджи	47		
Потур	43		4
Каранасух	40	23	1
Саръгьол	34		
Камена	18	5	1
<i>общо</i>	562	49	13

Веднага прави впечатление преобладаващото християнско население във всички изследвани села. Освен по професионален признак населението би могло да се определи и по етнически.

⁵ Дн. Михай Витязу, Констанца, Румъния.

⁶ Дн. Саръгьол де деал, Тулча, Румъния.

⁷ Дн. Бейдауд, Тулча, Румъния.

⁸ Дн. Чамурлиа де Сус, Тулча, Румъния.

⁹ Дн. Чамурлия де Жос, Тулча, Румъния.

¹⁰ Дн. Камена, Тулча, Румъния.

¹¹ Дн. Бая, Тулча, Румъния.

¹² Дн. Вишина, Тулча, Румъния.

Балчо Нейков посочва като първи заселници през 1832 г. в Потур следните лица: „Братя Хаджи Велко и Христю Кирюви, Стоян Дерминджията-Бахчеванина, Кара Никола и дядо Костадин Соргуча“ [Нейков, Б. 2017, с. 296]. След три години в селото идват още преселници, също родом от селата в Провадийско и Новопазарско. От всички посочени от Нейков имена в теметтуат дефтера със сигурност могат да се установят следните: Христо Киров, Велико Пармаксъза и брат му Неделчо, както и Кара Стоян [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 152]. Освен тях в дефтера е вписан и свещеникът на Потур, споменат от Балчо Нейков, Тодор Димов [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 156].

Увлечените в преселението цели семейства впоследствие компактно се заселват в севернодобруджанските села. Показателен пример за това е регистрацията на Долно Чамурли.

В началото на теметтуат дефтера са регистрирани осем лица, принадлежащи на един и същ род – този на сърбина (sırb) Георги. В случая не е ясно дали се касае за етноним или по-скоро за прякор, или някакво указание за местопроизход. Антропонимията на семейството не позволява този въпрос да се уточни. Първото хане е на Иван, син на сърб Георги, който е мухбир на селото. Следващото е на неговия брат Генко. Трето и четвърто хане са на двама сина на Генко – Георги и Иван. Следва трети брат на Иван и Генко – Стоян, който има един син, също на име Георги, за когото писарят изрично е отбелязал, че „обработва земята заедно с баща си“. Под седмо и осмо хане са регистрирани още двама братя на вече посочените Иван, Генко и Стоян – Димо и Васил. Това показва, че са се изселили петима братя със синовете си [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 80–82]. От общо регистрираните 53 ханета в селото се срещат още 9 двойки братя. Това ясно показва методиката на преселението – родовете се движат компактно и компактно се заселват в новите селища.

Централната власт до известна степен контролира по заселването на отделните селища само с християнско население, а дошлите татари се обособяват в самостоятелни селища, от една страна, с цел „да се спаси от тяхното потисничество бедното население“, а от друга – „като са групирани татарите на едно място, да бъде по-лесно, като в бъдеще им се възложи да извършат някоя обща работа“ [Дорев, П. 1940, с. 135]. Поради тези причини на силистренския валия се нарежда да се образуват няколко общи селища от по 100–200 татарски къщи [Дорев, П. 1940, с. 135].

В действителност татарите са обособени в следните селища на каза Бабадаг: Пазарли (12 ханета), Дюкянджи (43 х.), Каргалък (38 х.), Коваджък (32 х.) и Чаталорман (37 х.) [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 880, с. 1–35]. В тях няма настанено друго население, с изключение на Дюкянджи и Каргалък (Гаргалък), където са регистрирани котленски къшли [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 369, 383].

Теметтуат дефтерът ясно показва, че политиката на държавата по настаняване на татарите в отделни селища в действителност е приложена на практика.

Балчо Нейков описва този момент също много ясно, но хронологически по-рано – към 1811 г. Той посочва, че Еюб паша „не дал в тия десетина землища или селища да се направят нето турски, нето пък татарски или молдовански, или руски села, ами да се направят пак български“. Като причина за това решение на Еюб паша е посочено, че това население трябвало да „му работят ангария както на потурския и хамамджийския му чифлик, тъй и на този до Черно море в Караорман“ [Нейков, Б. 2017, с. 297]. Дали това е причината за диференцирането на селата по етнически признак, ще коментираме по-подробно. Безспорен е фактът, че в каза Бабадаг голяма част от селищата са с християнско, мюсюлманско или смесено население, а татарите са самостоятелно обособени. Както вече споменахме, в основата на този процес най-вероятно стоят икономически причини. Българското население, което се заселва в добруджанските села, е доказало способностите си в земеделието и всеки представител на провинциалната власт, който иска да създаде работеща локална икономическа система, би заложил именно на тези способности за нейното изграждане. Така стигаме до важния въпрос за организацията на аграрното производство в Северна Добруджа, и по-точно какви реални резултати са постигнати след всички мероприятия на централната и местната османска власт спрямо съживяването на областта.

ИНДИВИДУАЛНОТО СТОПАНСТВО НА СЕЛЯНИТЕ И ЧИФЛИЦИТЕ В СЕВЕРНА ДОБРУДЖА

ИНДИВИДУАЛНОТО СТОПАНСТВО

В тази част ще се спрем на два особено важни въпроса от аграрната история на Северна Добруджа – личните владения на отделните селяни и чифлиците на провинциалния елит. Тези въпроси намират своето място в настоящото изследване поради три основни причини.

На първо място, те са следствие от разгледаната вече политика на централната власт за заселване на реемигриращото българско население от Бесарабия към старите ме поселения в границите на империята, и най-вече опитите ѝ да убеди това население да остане в Северна Добруджа. Анализът ще покаже дали наистина дадените от властта облекчения влияят върху демографското съживяване на областта.

На второ място, икономическата ситуация в Северна Добруджа, и в частност в разглежданата от нас каза Бабадаг, коренно се различава от тази в другите области, които най-често са обект на историографски интерес – Северозападна България, Софийско, Русенско, Никополско и Македония, където създадените чифлици от представителите на местния елит най-често влияят отрицателно върху имущественото и социалното положение на местното население [Гандев, Х. 1976; Христов, Х. 1976; Димитров, С. 1955, 1958; McGowan, В. 1981].

Макар и да става въпрос за две различни категории аграрни субекти, до известна степен те предполагат да се разгледат и в сравнителен план.

На трето място, ще се опитаме да покажем, че в каза Бабадаг местните първенци успяват да създадат действаща икономика, изцяло подчинена на пазара, в която успява да се включи и българското население, което решава да остане в добруджанските села, и това, от своя страна оказва благотворно влияние върху неговите доходи и социално положение, както и върху демографското състояние на областта.

В литературата често се изтъква, че дори Законът за земите от 1858 г. не променя техния статут, кодифициран в законодателството от предходните столетия. Земята продължава да е под режима на тапията, което от своя страна изключва въвличането ѝ в търговски оборот или нейното превръщане в частна собственост.

С характерната си прецизност Страшимир Димитров отбелязва някои важни различия в аграрната система в Добруджа от тази в останалите части на империята. Той посочва, че аграрните отношения в Добруджа през първата половина на XIX в. се характеризират с по-нагаташен растеж на стоковото стопанство и въвличането **не само на чифлиците в него, но и на дребните земеделски стопанства**. Второто важно уточнение, което прави той е това, че в Добруджа „не се оказали чифлигарски селища, каквито имало в Северозападна България, Кюстендилско и Македония“ [История на Добруджа. Т. 3. 1988, с. 169]. Причина за това е наличието на свободни и годни за обработване земи, което направило невъзможно обезземляването на цели села и превръщането на жителите им в чифлигарска рая.

Третото важно уточнение, което прави Стр. Димитров е това, че добруджанските селяни съставлявали самостоятелни селски стопанства. Те владеели земите си с тапии, плащали десятък и други данъци на държавата, предавали земята си по наследство. Те били независими в смисъл, че над тях вече нямало господар освен османската държава [История на Добруджа. Т. 3. 1988, с. 171].

И трите уточнения, направени от големия български османист, се потвърждават от нашите документи. Именно поради тази причина ще разгледаме в детайли и ще приведем още примери, които ще изяснят състоянието на аграрната икономика в Северна Добруджа.

На първо място, ще се спрем на въпроса за количеството владяна земя в отделните селища.

Таблица 2. Средна стойност на притежаваната земя.

селище	християни/ср. дюнюми	мюсюлмани/ср. дюнюми
Бейдауд	38	
Горно Чамурли	30	
Касап	41, 8	40, 5
Долно Чамурли	35	
Саръюрт	42, 3	
Пашакъшла	23, 6	41, 5
Хамамджи	38, 8	
Потур	34	
Каранасух	44	38, 7
Саръгьол	38, 4	
Камена	40, 2	33

Данните от таблицата показват сравнително уравнено количество на притежаваната земя от отделните стопани. Различията между християнското и мюсюлманското население са незначителни и не биха могли да променят материалното състояние на собствениците на земя. Изключение правят селата Пашакъшла, където разликата от 17 дюнюма би могла да се приеме за значителна и Камена, където мюсюлманите притежават със седем дюнюма по-малко земя от християните.

Средните стойности показват тенденцията в значителна степен жителите на изследваните села да притежават относително достатъчно количество земя, за да изкарват прехраната си. Няма жители, които да не притежават земя, с изключение на посочените наемници или практикуващи дадена професия, различна от земеделието, които сумарно възлизат на 13 души, или 2%, от цялото регистрирано население. Посочените цифри ярко контрастират на други земеделски райони. Средната стойност на притежавана земя в селата Опака и Крепча възлиза съответно на 8–9 и 6–7 дюнюма, което е в пъти по-малко в сравнение с данните от бабадашките села.

В случая освен средното количество земя, което притежават жителите на изследваните села, е интересно да се видят и техните средни доходи, което ще ни покаже производителния капацитет и доходността на техните стопанства.

Таблица 3. Среден доход на жителите в отделните селища.

селище	християни/ср. доход	мюсюлмани/ср. доход
Бейдауд	2009	
Горно Чамурли	2475, 2	
Касап	3058, 6	3208
Долно Чамурли	1545, 6	
Саръюрт	2083, 6	
Пашакъшла	1004, 8	2113,7
Хамамджи	2966, 9	
Потур	2472, 3	
Каранасух	2956, 3	2774
Саръгьол	2168, 7	
Камена	887, 2	476, 5

Средните доходи потвърждават направените изводи за двете села Пашакъшла и Камена по отношение на владенията като средни стойности земя от техните жители. Разликата от 17 дюнюма води до значителна разлика в доходите – над 1000 гроша при Пашакъшла и почти двойно при Камена. Всичко това показва изключително висока добивност от засетите площи, както и голямото значение на количеството притежавана земя. Може да се приеме, че разлика в земята, по-голяма от 7 дюнюма, вече сериозно влияе върху доходите на нейния собственик.

Потвърждение на това, че севернодобруджанските селяни притежават достатъчно количество обработваема земя, която им позволява да изхранват семействата си, както и да получават евентуален излишък, който да пласират на пазара, са някои по-късни изследвания на областта. Отново ще се върнем към научната експедиция в Добруджа през 1916 г. В стопанските си анкети Д. Мишайков отбелязва за изследваните селища следното: „Саръюрт, задно с близките нему села Касап-Къой, Каранасуф, Хамамджи, Саръгьол, Бейдауд, Г. и Д. Чамурли и др. са известни в цялата тая област с плодородието си и с доброто си зърно. Особно прочута е Касапкъойската пшеница. Средният добив на хектар в Саръюрт възлиза на около 800–1000 кг. Ала преди 40–50 години тоя добив възлизал и до 1500 кг [Мишайков, Д. 1921, с. 35]“. По отношение на Саръюрт Мишайков прави следното уточнение: „В това село земя имат почти

всички селяни. Около 50–60 души вземат под наем чужди земи, ала от тях твърде малко имат малко земя. Разбира се, това „малко“, по нашите понятия е твърде много: 15, 20 и 30 хектара в Добруджа е малко“ [Мишайков, Д. 1921, с. 35]. Макар и късни, сведенията на Д. Мишайков потвърждават направените начални изводи от анализа на бабадашките села, а именно: 1) почти всички селяни притежават достатъчно земя; 2) местното земеделие се характеризира с високи добиви, което позволява оставането на излишъци, които да бъдат пласирани на пазара, а това, от своя страна, носи високи доходи на жителите от изследваните села.

По отношение на производствения капацитет на личните стопанства на селяните от каза Бабадаг ще разгледаме количеството произведени зърнени храни в отделните селища [Първева, С. 2011, с. 154]. За целта първо ще се спрем на количеството платени десятъци, които ще послужат като база за изчисляването на цялото количество произведено зърно.

Отглежданите зърнени култури са основно три – пшеница, ечемик и царевица. В следващата таблица е посочено количеството на юшюра от тях в отделните селища:

Таблица 4. *Десятък от зърнените храни, произведени през 1845 г.*

селище	пшеница/ киле	ечемик/ киле	царевица/ киле
Касап	2070	1077	
Каранасух	1433	586, 5	
Бейдауд	1402, 5	781, 5	
Горно Чамурли	1383	517	
Хамамджи	1003	756	12, 5
Потур	969	269	
Сарьюрт	768	242	1
Долно Чамурли	672	322, 5	
Сарьгьол	582	310	
Пшакъшла	395, 5	232, 5	1
Камена	107	81	
<i>общо</i>	10 785	5175	14, 5

Веднага прави впечатление доминиращото положение на пшеницата в аграрната листа на жителите на селата в каза Бабадаг, както и присъствието на царевичата в минимално количество. От посочените десетъци може да се изчисли, че цялото произведено количество зърно възлиза на **107 850** килета пшеница, **51 750** килета ечемик и **145** килета царевича¹³.

За да проследим производствения капацитет на индивидуалното селско стопанство, на първо място, ще се спрем на собствениците на минимално количество земя. Във всички селища притежаваният минимум земя възлиза на **12 дюнюма**. Доходите на тези стопани варират от 200 до 2045 гроша. Поради тази причина е трудно да се направи по-точен профил на тази категория собственици. Регистрираният най-нисък доход от 200 гроша е на Еюб, син на Хюсеин, от с. Касап [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 71]. Той е платил десетък за пшеница в размер на 2 килета, а декларираният доход от 12 дюнюма нива възлиза на 200 гроша. Животните, които притежава, са един вол и една ялова крава. В случая само илюстрираме най-ниския доход от 12 дюнюма, който би могъл да се приеме за изключение. С най-висок доход от 2045 гр. е Константин, син на Манол, от с. Потур [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 156]. От своите 12 дюнюма нива е декларирал доход от 1925 гроша, платил е десетък в размер на 17,5 килета пшеница и 5 килета ечемик. Притежава 15 млечни овце, чифт волове и един товарен кон. Произведеното количество зърнени храни възлиза на 175 килета пшеница (прибл. 4480 кг) и 50 килета ечемик (1280 кг) или общо 5760 кг. Ако приемем, че за изхранването на петчленното му семейство са нужни 1000 кг годишно, за плащането на данъците 576 кг, отделеното за посев за следващата година остава неизвестно, то вероятността да му остане зърно за пазара е допустима.

Посочените цифри позволяват да се направи изводът, че дори и в групата на собствениците, които притежават по 12 дюнюма земя, би могло да има такива, които да получат излишък от своето стопанство, което да пласират на пазара. Това обаче са единици, предимно лица, които са съчетали земеделието с отглеждането например на овце, което значително допълва доходите им и естествено ги завишава. Мнозинството от тази група произвежда зърнени храни в количества, достатъчни да покрият само личните им нужди, а много често са и недостатъчни.

Следващата категория, върху която ще се спрем, са тези, които притежават земя в размера на посочените средни стойности за отделните села – между 30 и 40 дюнюма. Тук имаме възможност да видим, в какво се състои „средната класа“ на селяните в изследваните села. В следващата таблица са посочени данните за отделните селища, броят на собствениците на земя в посочения порядък и техните средни доходи:

¹³ Използваното киле е истанбулско (25,6 кг), което е изрично посочено от писаря.

Таблица 5. Брой и среден доход на собствениците на земя между 30 и 40 дюнюма

селище	брой		в % от цялото население	среден доход	
	християни	мюсюлмани		християни	мюсюлмани
Горно Чамурли	34		47	2794,2	
Касап	22	4	32	2667,8	2515
Потур	11		23, 4	2497,4	
Хамамджи	14		29, 7	2203,8	
Сарьгьол	16		47	2174,7	
Каранасух	12	8	31	2070,4	2875,3
Бейдауд	34		35	1844,6	
Пашакъшла	9	–	17, 3	1583,3	-
Долно Чамурли	19		34	1540,3	
Сарьюрт	18		37, 5	1470,6	
Камена	2	1	16, 6	1135	465

Таблицата дава някои много важни насоки за анализа на тази категория стопани. На първо място, в 8 от изследваните селища „средната класа“ заема между 30 и 47% от населението им. Това е твърде висока цифра, която позволява да се твърди, че тя в действителност съществува. В Камена например, представителите на средните земеделци християни са 3, но преобладаващата част от жителите – общо 11 души, са собственици на земи в порядъка от 40 до 60 дюнюма. Това показва, че в конкретното село средно заможните и богатите жители преобладават.

Самият факт, че притежателите на земи в размер между 30 и 40 дюнюма представляват 32, 7% от всички изследвани жители, показва, че тази група обхваща значителна част от населението на бабадашките села. Тук ще направим характеристика на техните стопанства, за да видим какви са източниците на техните доходи. Ще направим това, разделяйки жителите по конфесионален принцип, спирайки се на селата, където са регистрирани най-високите и най-ниските за групата средни доходи.

Най-висок среден доход сред **земеделците християни** е регистриран в с. Горно Чамурли – 2794,2 гроша [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 186–200]. Средното количество платени десетъци в селото възлиза на 22 килета пшеница и 8,1 килета ечемик, което означава, че реалното произведено средно количество зърнени храни е 220 килета пшеница и 81 килета ечемик.

При тези стопани на първо място се забелязва, че освен обработваемите земи притежават и лозя в размер от 0,5 или 1 дюнум, които дават доход съответно по 25 и 50 гроша. Това са 29 от всички 34 стопани в тази група. Един от жителите притежава лозе в размер на 1 евлек с доход от 15 гроша. В случая това количество лозови насаждения вероятно не е достатъчно за обособяването на излишък, който да се насочи към пазара, но безспорно допълва аграрната листа на земеделското производство. Количеството произведено грозде, което предполага площта на лозята, най-вероятно е достатъчно само за лична консумация и производство на спиртни напитки, за което свидетелства и плащането на данъка зеджрие.

Вторият елемент от техните стопанства са отглежданите овце. Общо 26 души притежават между 10 и 45 млечни овце и между 5 и 30 овце на една година.

Всички стопани в тази група притежават минимум един чифт волове – 3 души имат по 1 един чифт, 26 – по 2 чифта и 4 – по 3 чифта.

Забелязва се голямо разнообразие на притежаваните животни. Техните вид и брой, както и стопаните, собственици на тези животни, са представени в следващата таблица:

Таблица 6. Видове животни и брой стопани, които ги притежават, в с. Горно Чамурли

животни	брой стопани, които ги притежават	мин. и макс. брой на притежаваните животни
дойна крава	31	1–3
ялова крава	31	1
юница	22	1–3
теле	24	1–3
хергеле	22	1–9
жребче	17	1–2
товарен кон	28	1
бик	15	1–2
прасе	27	1–3

Както става ясно, всички жители отглеждат значително количество други животни, част от които биха могли да използват при обработването на земята, а други да отглеждат за допълнителни средства и продукти, които биха могли да произведат и предложат на пазара.

От всички 34 стопани в разглежданата група 13 притежават част от или цяла воденица или вятърна мелница. Приходите от половин воденица или

вятърна мелница възлизат на 250 гроша, а от цяла – на 400–500 гроша. Наличието на воденица или мелница в едно стопанство предполага неговата пазарна ориентираност. Доказателство за това е средният доход на тези 13 собственици, който възлиза на 3456,5 гр., като най-ниският е от 2580 гр., а най-високият – 4732,5 гр.

Посочените цифри позволяват да се направят някои важни изводи за материалното състояние на селяните от разглежданата група, която не случайно нарекохме „средна класа“.

На първо място, получените добиви от зърнени храни са в количества, които безспорно позволяват заделянето на една част от продукцията, която да бъде насочена към пазара. Приблизително 40 килета са нужни за изхранването на едно петчленно семейство, а 30 килета – за плащането на данъците. Дори и след заделеното количество нужно за посев, което остава неизвестно, може да се допусне, че тези стопани реализират излишък. Трябва да се отбележи, че този излишък най-вероятно се получава от първокачественото зърно – пшеницата, а за изхранването си използват второкачествено. Това е характерна черта на българското доосвобожденско общество, което „не яде стоката си“ [Гаврилова, Р. 1999].

На второ място, прави впечатление притежаването на много на брой и разнообразни животни. Продукцията, добита от значителна част от тези животни – вълна, млечни продукти, месо, кожи и др. – стопаните използват не само за разнообразяване на хранителната си диета, но и пласират на пазара.

Пазарната ориентираност на техните стопанства се потвърждава и от наличието на неземеделски имоти – воденици и вятърни мелници. Наличието на тези неаграрни структури в стопанствата на изследваните селяни показва, че една част от зърнената продукция се обработва и пласира на пазара. Доходите на тези стопани са красноречиви. За сравнение само ще посочим, че този доход е по-висок, дори и от на най-заможната професионална група в Тулча – тази на търговците, чийто общ доход възлиза на 2644,5 гроша [Годоров, Н. 2017, с. 334].

Най-висок доход сред земеделците мюсюлмани, които притежават земя в порядъка между 30–40 дюнюма, е регистриран в с. Каранасух – 2875,3 гроша [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 72–76]. Това са 8 жители на споменатото село. Средното количество платени десетъци от пшеница и ечемик възлиза съответно на 23,6 килета и 13 килета. Притежаваните волове са, както следва: 4 стопани – 1 чифт, 1–1,5 чифта, 1–2 чифта, 1–3 чифта, и един стопанин притежава един вол.

На първо място, се забелязва липсата на наблюдаваното при християните разнообразие на животни в личните им стопанства. Тук те се ограничават до дойна крава – един стопанин притежава 1 крава, петима – по 2 крави, един – 3 крави и един – 4 крави.

Хергеле притежават двама жители на Каранасух – един 1 и един 2 хергелета. Седем души са собственици на по един товарен кон, само един от стопаните притежава 2. Двама братя – Йомер и Местан синове на Йолуш (Yoluş?),

притежават по 2 бика [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 76]. Това са и жителите на Каранасух, които имат най-високи регистрирани доходи – съответно по 4075 и 4542,5 гроша. От тези суми, доходите от обработваните от тях ниви в размер на 40 дюнюма всяка съответно възлизат на 4045 и 4512,5 гроша. Това ясно показва, че единствен източник на доходи за двамата братя са земите им или по-точно произведеното количество зърнени храни. Така например Местан е декларирал най-високите десетъци в разглежданата група в размер на 39 килета от пшеница и 17,5 килета от ечемик, което означава, че през 1845 г. той е произвел зърнени храни в количество от 390 килета пшеница и 175 килета ечемик.

Изводът който може да се направи на база изложените данни, е, че доходите на тези осем мюсюлмани земеделци идват основно от произведените количества зърнена продукция. Техните стопанства са доста по-консервативни по отношение наличието на допълнителни елементи, които биха им донесли още приходи. Те са концентрирани в отглеждането на зърнени култури, част от които най-вероятно пласират на пазара. Тези наблюдения се потвърждават и от най-ниските средни доходи при християни и мюсюлмани, регистрирани в с. Камена.

Отново трябва да подчертаем, че притежателите на земи в разглеждания среден порядък в това село са само трима – двама християни и един мюсюлманин.

И при тримата, на първо място, се забелязва фрапиращата разлика в декларираните доходи от притежаваните от тях земи за 1845 и 1846 г. Дватама християни – Желязко, син на Пейо, и Нетко, син на Иван, са посочили, че имат доход от нивите си за 1845 г. по 370 гроша, а за следващата 1846 г. е посочена прогнозната стойност съответно от 1085 и 1075 гроша [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 202–203]. Същата е ситуацията и при мюсюлманина Осман, син на Мустафа – 400 гр. за 1845 г. и 1325 гр. за 1846 г. [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 119]. На този етап от изследването на теметтуат дефтерите е трудно да се отговори на въпроса защо се появяват тези разлики.

В таблица 7 представяме притежаваните животни в личните стопанствата на двамата християни.

Отново се забелязва посоченото вече разнообразие по отношение на отглежданите животни от християните земеделци. Това потвърждава направения извод за комплексен характер на техните доходи – съчетаващ земеделие и животновъдство. В стопанството на Осман, син на Мустафа, са регистрирани един чифт волове, една дойна крава, две юници, едно теле, един бивол, товарен кон и бик, т.е. все животни, които би могъл да използва при обработването на земята. Единственото, което му носи допълнителен доход от 50 гроша годишно, са 5 кошера.

Таблица 7. Животни, собственост на Желязко, син на Пейо, и на Нетко, син на Иван, жители на с. Камена

вид	Желязко син на Пейо		Нетко син на Иван	
	брой	доход	брой	доход
овце /млечни; на по 1 година	80/60	580	50/50	400
кози /млечни; на по 1 година/	60/90	220	80/60	270
волове /чифт/	2		2	
дойна крава	1	20	1	20
ялова крава	1		1	
юница	2			
хергеле	4		8	
жребче	1		3	
товарен кон	1		1	
бик			1	
прасе			1	

Както се вижда, дори с най-ниски регистрирани доходи в тази група, отново не би могло да се твърди, че това са бедни стопани. Притежават достатъчно земя, за да изхранват семействата си, като допълват доходите си със суровините, които им предоставят отглежданите животни.

За да завършим анализа на личните стопанства, ще се спрем на лицата, които получават най-високи доходи. В случая няма да използваме като основен критерий количеството владяна земя, а доходите, защото и четиримата са собственици на земи с площ над 60 дюнума. Това ни позволява да приемем, че категорията стопани, собственици на земя над тази цифра, може да бъде определена като заможни селяни. Няма да се спираме на средните стойности на всички стопани, които попадат в тази категория, а ще илюстрираме стопанствата им на база на най-високите регистрирани доходи. Правим този избор съвсем съзнателно, първо, имайки предвид обема на настоящото изследване, и на второ място, по този начин ще направим преход към последната част, посветена на чифлиците на местния елит. Примерите, които ще посочим, са твърде показателни за имотното състояние на тази категория и отразяват всички негови аспекти.

Общият брой на тези жители е четири – трима християни и един мюсюлманин.

Християните с най-високи доходи са: Ненчо, син на Параскева, от с. Бейдауд (8340 гр.) [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 163], Кръсте, син на

Гунчо, от Хамамджи (9042,5 гр.) [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 104] и Стоян, син на Мирчо, жител на с. Касап (10 295 гр.) [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 111]. При двама от тях – Ненчо, син на Параскева, и Кръсте, син на Гунчо, се получава разминаване между декларираните доходи от отделните доходоносни обекти и животни и общия годишен доход. За момента е трудно да се обясни тази разлика и затова ще ги изключим от нашия анализ. Ще се спрем на стопанствата на Стоян, син на Мирчо, който е с най-висок доход от всички регистрирани християни, и Исмаил ага, син на Мехмед, също от с. Касап, който е с най-висок доход от земеделското мюсюлманско население.

Стоян, син на Мирчо, е собственик на 96 дюнюма ниви, от които е декларирал десятък в размер на 76 килета пшеница и 34 килета ечемик. Доходите, получени от тях, възлизат на 8890 гр. за 1845 г. и 4625 гр. за 1846 г. Той обработва тези ниви с 4 чифта волове. Животните, регистрирани в стопанството му, са следните: 60 млечни овце и 50 на по 1 година, които му носят доход от 450 гр.; 2 дойни крави с 40 гр. годишен доход; 1 ялова крава, 1 юница, 3 телета, 9 хергелета, 1 жребче, 2 млечни бивола с доход от 65 гроша, 1 товарен кон, 2 бика и 2 прасета.

Към приходоносните имоти трябва да се добавят и една воденица с доход от 500 гр., както и една вятърна мелница с доход от 350 гр.

Исмаил ага от с. Касап обработва 72 дюнюма ниви и плаща десятък в размер на 60 килета пшеница и 48 килета ечемик. Той обработва тези земи с 3 чифта волове. Собственик е още на четири дойни крави с доход от 60 гр. и 3 ялови; 7 жребчета, един млечен бивол с доход от 35 гр., 8 кобили и 3 бика. Общият му годишен доход възлиза на 7775 гроша [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 68].

И при двамата, на първо място, се забелязва голямото количество земя и произведените количества житни култури. Стоян, син на Мирчо, получава от тях 86% от общия си доход, а Исмаил ага – 98,7%. Тези цифри до известна степен очертават профила на техните стопанства. Това са стопанства, които до голяма степен произвеждат за пазара.

За да изясним в пълнота аграрното производство на едрите производители в бабадашките села трябва да разгледаме и големите чифлици на провинциалния османски елит, които неизбежно ще провокират някои сравнения.

ЧИФЛИЦИТЕ

Насочвайки вниманието си към темата за чифлиците, е нужно да зададем теоретичната рамка, в която ще се ограничим, с оглед на поставените цели в настоящото изследване. „Дебатът за чифлиците“ все още заема централно място в османистичната литература¹⁴. В българската историография той е водещ през 50-те и 60-те години на ХХ в. с оглед на доминиращите теми в посочените

¹⁴ Темата за чифлиците в Османската империя е твърде обширна и заслужава самостоятелно изследване. Тук ще посочим само базисните проучвания, които са отправна точка в тази важна проблематика: [Inalcik, H. 1984. p. 105–126; Veinstein, G. 1991. p. 35–53; McGowan, B. 1981; Nagata, Y. 1976; Ursinus, M. 2005. p. 247–257].

години и целите, които си поставят авторите, занимаващи се с тези проблеми. Отново с две изключения – Стр. Димитров и В. Мутафчиева – по-голяма част от авторите не анализират изворовия материал с цел да се изгради историографски модел, който максимално да се доближава до историческата действителност, а използват документи, които да отговорят на предпоставените им тези. По този начин изследванията на чифлиците в териториите на Османската империя, населени с българско население се ограничават до три основни проблема – 1) **вида земя**, върху който се изграждат чифлишките стопанства; 2) **начина на създаването им** – чрез принуда върху християнското население, закононарушения, и 3) **последниците за местното население** – обезземляване, експлоатация от страна на чифликчиите. Това безспорно е важен кръг въпроси, който заслужава своя историографски интерес, но съсредоточаването само върху него оставя чифлиците непроучени.

Така остават неизвестни отговорите на други също важни въпроси: връзките на чифликчиите с местното население, което не е обезземлено, а притежава стопанства до известна степен равностойни на чифлиците на местния османски елит; конкретните механизми за реализиране на произведената в чифлиците продукция на пазара; каква част заемат от общите им доходи спрямо тези, получени от чифлиците; производствения капацитет на тези чифлици и много други.

Поставените проблеми до известна степен оформят теоретичната рамка, в която ще се концентрира настоящото изследване.

Веднага правим уточнението, че тези констатации се отнасят с особена сила към XIX в. Голяма част от авторите отбелязват, че ограничават своите изследвания до 1839 г., защото тогава настъпват сериозни промени в земеползването и земевладението. Едно такова твърдение предполага промяна и в статута на земята, каквато не настъпва след 1839 г. И не само това. За какви кардинални промени по отношение на статута на земята може да се говори в този период при положение, че дори Законът за земите от 1858 г. не го променя значително?

Както вече отбелязахме, в Северна Добруджа ситуацията до голяма степен е различна от останалите османски провинции. В случая за нас е важно да видим конкретните измерения на чифлишката собственост в областта, което ще стане отново с помощта на теметгуат дефтерите.

В каза Бабадаг са регистрирани 5 чифлика: два на Хасан бей – в селата Карахарман и Потур; един на брат му Мурад бей – в с. Пеледли¹⁵; един на дефтер назърина Халил, син на Ибрахим ефенди, в Хамамджи и един на жителя на Тулча, Халил ефенди в с. Саръгьол¹⁶.

¹⁵ Пелетлия, дн. Съчеле, Констанца.

¹⁶ Това е друго село със същото име, а не изследваното до този момент – дн. Валеа Нукарипор, Тулча. Включваме и него, понеже към момента на съставяне на теметгуат дефтерите селото е описано като част от каза Бабадаг.

За част от тези чифлици информация получаваме и от Балчо Нейков. Той отнася създаването им към 1813 г., когато Еюб паша „намерил землището и селището на Потур празно“ и „заправил чифлика си... като задържал и селищата наоколо Потур, бивши, до 1811 г. български села: на изток и на юг – Касапкьой, Каранасуф и Саръюрт, на запад – Саръгьол и Бейдауд, и на север Дели али, Камена и Хамамджи... Затова до убиванието – заколванието – на Еиб паша при Шумен 1828 г., тия селища стояли като мерия на потурския чифлик“ [Нейков, Б. 2017, с. 306].

Особено важно е посочването на Балчо Нейков, че освен в Потур, Еюб паша направил в Хамамджи „един малък чифлик и в край Черното море в с. Караорман, гдето то време повече храни се товареха, отколкото в Кюстенджа и Мангалия... но това желание на Еюб паша едвам син му Хасан бей е осъществил след тъй трагичната смърт на баща му“ [Курсив мой] [Нейков, Б. 2017, с. 306].

В общи линии казаното от Балчо Нейков очертава процеса на създаване на чифлиците на Еюб паша, наследени след екзекуцията му през 1828 г. от синовете му Хасан бей, „отпосле и той Хасан паша“ и Мурад бей. Обезлюдените селища след двете руско-турски войни от 1806–1812 и 1828–1829 г. са постепенно заселени с българско население, на което е раздадена земя за обработване.

На първо място, ще разгледаме **чифлика на Хасан паша в Потур** [ВОА, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 147].

В теметтуат дефтера на Бабадаг Хасан бей е записан като жител на махала Каранасух [ВОА, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 10]. Регистрираният доход от градските му имоти възлиза на 2570 гроша. Това са две лозя по 4 дюнюма, една градина, също 4 дюнюма, и 12 дюкяна, разположени на чаршията. Регистраторът е вписал и двата му чифлика в Потур и Карахарман с доходи съответно от 16 090 и 20 320 гроша. Общият му годишен доход е в размер на 38 980 гроша.

Чифликът в Потур включва 350 дюнюма нива с годишен доход от 15 400 гроша. За обработването ѝ Хасан бей разполага с 10 чифта волове. Останалите животни в чифлика са 6 дойни крави, с доход от 90 гроша, 4 ялови крави, 5 юници и 5 телета. Важен елемент от чифлишкото стопанство на Хасан бей е воденицата, с доход от 600 гроша.

Платените десетъци са в обем от 130 килета пшеница и 80 килета ечемик, което означава, че реалните размери на произведените зърнени храни възлизат съответно на 1300 и 800 килета. Ако превърнем мерните единици в килограми, количеството произведени пшеница и ечемик в потурския чифлик на Хасан бей звучат наистина внушително – 33 280 и 20 480 кг.

Каква е ситуацията в **чифлика в Карахарман** [ВОА, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 80]?

Площта на засятата нива възлиза на 300 дюнюма, от които получава годишен доход от 18 310 гроша. За обработването ѝ са използвани 5 чифта волове. Останалите животни в чифлика са следните: 6 дойни крави, с доход от 90 гроша, 1 юница, 2 бика, 2 биволици и 2 бивола с доход от 70 гроша, 15 кобили със жребчета, 20 ялови кобили (?) и 15 жребчета, общо 50.

Освен посочените ниви Хасан бей притежава 2 дюнюма лозе с годишен доход от 50 гроша.

От особена важност са двата недвижими имота – една воденица с доход от 1600 гроша и един хамбар, намиращ се на пристанището на Карахарман, с доход от 200 гроша.

Платените десятъци отново са за пшеница – 150 килета и ечемик – 64 килета, или реалното количество зърнени храни възлиза на 1500 и 640 килета.

Изложените факти позволяват да се направят някои първоначални изводи, които ще бъдат задълбочени след излагането на пълната информация за наличните чифлици в каза Бабадаг. Общото количество произведени зърнени храни в двата чифлика на Хасан бей възлиза на 2800 килета пшеница и 1440 килета ечемик. Ако превърнем килетата в килограми, излиза, че за 1845 г. количеството произведена пшеница е в обем от 71 680 кг, а ечемикът – 36 864 кг. Пазарната ориентираност на чифлиците на Хасан паша не би могла да се постави под въпрос. Особено важни са двата елемента от тях – воденицата, с доход от 1600 гр., който е най-високият регистриран от подобен неземеделски имот, както и хамбарът, разположен на пристанището на Карахарман (Karaharman iskelesinden mahzen).

Следващият чифлик, на който ще се спрем, е собственост на **Мурад бей**, брат на Хасан бей, разположен в с. **Пеледли** [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 77]. Той също е регистриран като жител на махала Каранасух в Бабадаг. Годишният доход на Мурад бей от градските му имоти е повече от скромни – 270 гр., получени от 2 дюкяна (160 гр.) и 2 дюнюма лозе (110 гр.). От чифлика в Пеледли е деклариран доход от 15 282,5 гроша. Площта на засетите ниви възлиза на 200 дюнюма, от които има годишен доход от 13 667, 5 гр. За обработването на тези ниви са използвани 5 чифта волове. Също както при останалите чифлици се наблюдава голямо разнообразие на животните: 2 дойни и 5 ялови крави, 5 юници, 8 бика, 12 кобили с жребче, 20 ялови кобили, 1 айгър и 8 жребчета (?). В чифлика на Мурад бей се отглеждат и 125 млечни овце и 120 на по 1 година, които носят годишен доход от 985 гр. Тук също са регистрирани две воденици с годишен доход от 600 гр.

Десятъците, които са платени от чифлика, са в обем от 110 килета пшеница, 52,5 – ечемик и 5,5 – царевица.

Четвъртият чифлик е собственост на **Халил ефенди, син на Ибрахим ефенди**, жител на махала Дереве в Бабадаг [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 882, с. 26]. Той е посочен, че изпълнява службата на надзорник на дефтерите (defter

пазигі). Имуществото, което притежава в Бабадаг, е: две лозя от по 4 дюнюма, 5 чаршийски дюкяна, половин воденица и 30 кошера. Общият му годишен приход възлиза на 1780 гр. Чифликът му е разположен в землището на с. Хамамджи (Ючгъоз) [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 99]. Площта на засетите ниви възлиза на 350 дюнюма, които обработва с 5 чифта волове. Собственик е на 4 дойни и 3 ялови крави, 7 юници, 5 телета, 8 бика, 17 хергелета, 10 жребчета, 2 товарни коня и 1 айгър. Към недвижимото имущество на чифлика спадат 10 дюнюма бостан, едно ново лозе от 4 дюнюма и воденица с доход от 600 гр. Общият годишен доход от чифлика е на стойност от 10 040 гроша. Десятъците, които са платени, са в следните количества: 80 килета пшеница, 30 – ечемик и 3 – царевица.

Последният чифлик е собственост на Халил ефенди, жител на гр. Тулча, разположен в с. Саръгьол [BOA, ML. VRD. TMT. d. 11 881, с. 257]. Както вече отбелязахме, тук става въпрос за друго село със същото име, разположено в Тулчанско, но включването му е продиктувано от факта, че към датата на описанието е част от каза Бабадаг. Трудно е да уточним кой от жителите на мясουλманската махала на Тулча, носещи името Халил, е собственик на този чифлик. Той обхваща 100 дюнюма засята нива, за обработването на която са използвани 6 чифта волове. Останалите животни в чифлика са: 3 дойни и 2 ялови крави, 15 хергелета, 5 жребчета и 4 телета. Халил ефенди е собственик и на 1 воденица с годишен доход от 500 гроша. Общият годишен доход от чифлика е твърде скромнен в сравнение с вече посочените – 2955 гроша. Десятъците също са в твърде малък размер – 16 килета пшеница и 8 ечемик. Тези данни обаче са от изключителна важност при изясняването на характера и различните видове чифлишка собственост в разглеждания период.

Възможностите за анализ на чифлиците, които ни предоставя теметгуат дефтера, са от първостепенна важност. До този момент не разполагахме с конкретни данни относно собствеността на многократно споменатия Хасан бей. Освен споменаването му в официалните документи, идващи от столичната канцелария, неговото име е често срещано както в пътеписите, така и в останалите извори от този период. Често пъти обаче конкретиката около неговата личност липсва. Именно разглежданите дефтери позволяват да направим някои важни изводи относно неговия социален статус.

Началото на икономическата мощ на рода е поставено от бащата – Еюб паша, като след неговата смърт имуществото или част от него преминава в ръцете на неговите синове. Въпреки обстоятелствата около ликвидирането на Еюб паша виждаме, че натрупаното богатство и положението в османската управленска йерархия се запазват и преминават към синовете му. Този процес се наблюдава и при ликвидирането на други местни първенци в началото на XIX в. Достатъчно е да споменем известния случай с добричкия аянин хаджи Ибиш ага [Димитров, С. 1974, с. 65–81]. Политическата ситуация в периода 1806–1829 г. и

създаването се положение в Добруджа позволяват на местните първенци да получат в ръцете си значително количество земя, което да трансформират в добре организирани и безспорно пазарно ориентирани чифлици. За механизма, по който това се случва, евентуално обяснение ни дава Законът за земите от 1858 г. Макар и с по-късна дата в него са регламентирани промените, настъпили в османската правна и политическа действителност, не само в периода след 1839 г., но и в един по-ранен етап – края на XVIII в. Именно поради това според нас записаното в чл. 130 на този закон дава вариант за обяснение на събитията в Добруджа в разглеждания период. В него законодателят постановява следното:

„Земите на землището на селото, чиито жители са налице (живеят в селото), не могат да се отстъпват във владение самостоятелно (изключително) на едно лице, за да се образува чифлик. Но ако всички жители на едно село се разпръснат и в такъв случай според казаното в член седемдесет и втори земите му останат обект на тапия, те могат да се отстъпят изцяло във владение с тапия на едно, две или три лица, ако няма възможност чрез ново довеждане и настъпяване в селото на земеделци, на които, като се отстъпи във владение земя поотделно, селото да добие първоначалния си вид“ [ТИБИ, т. 1, с. 39].

Населението на добруджанските селища, което забягва по време на руско-турските войни, на практика освобождава сериозен по площ поземлен фонд, който дава възможност на местния елит да се сдобие с голямо количество земя. Тази земя е повторно раздадена през 30-те и 40-те години на XIX в. на завърналото се от Бесарабия, Влашко и Молдова българско население и то с тапия. Именно поради тази причина в района няма класическа чифлигарска рая, каквато виждаме в останалите османски провинции. Жителите на изследваните села са самостоятелни земеделски производители, които пълноценно притежават земите си и участват в местния пазар с излишъците, които получават от своите стопанства.

Тук е мястото да се спрем на въпроса за работната ръка, използвана в чифлиците и големите стопанства на християнското население.

Ежегодно централната власт изпраща в Добруджа около 3000 жътвари, набирани от населението на Гърновска каза, Софийско и Пловдивско [Дорев, П. 1940, с. 255]. Опитите на търновския мютесариф да преустанови тази практика или поне да намали броя на изпращаните жътвари са неуспешни и властта продължава да изисква от него същия брой [Дорев, П. 1940, с. 254]. Освен посочените местното население наема по време на активната земеделска работа по прибиране на реколтата и руснаци от съседните села. Балчо Нейков отбелязва, че на техните ниви жътварите са „липовани от руските бабадагски села: Слава, Джуревна и Саръкьой“ [Нейков, Б. 2017, с. 214]. Това е твърде показателно и важно уточнение, от което става ясно, че дори обикновените земеделци могат да си позволят да наемат работна ръка по време на жътва.

Разглежданите чифлици са изключително концентрирани в търговията със зърнени храни. Това се доказва от количествата на произведените в тях

пшеница и ечемик. Прави впечатление и количеството на притежаваната земя. Спрямо този критерий в сравнение с други части на империята това са малки чифлици. Въпреки че надхвърлят правно установената норма, позволяваща притежанието на максимум 70–80 дюнума първокачествена земя, те не притежават площта на чифлиците, регистрирани във Видинско, Кюстендилско или Македония. За това обаче има и конкретна причина. В случая се касае за изключително плодородни земи. През 1875 г. в „Ступан“ препечатва дописка от Тулча, поместена на страниците на в. „Източно време“. В нея четем: „Послушайте отчаятелният глас на добруджанските селяни, жетвите на които от няколко години насам никак ги не бива... **Житото даде килото 15–20 кила**, но колко кила бяха посели повечето селяни?... Подобни жалостни вести и оплаквания са чуват по-много места на пространното ни отечество“ [Ступан, г. II, бр. 1, 1 януари, 1875 г.]. Посоченият добив, според добруджанските селяни е твърде малък, това за тях е лоша стопанска година. Ст. Първева посочва средна норма на плодородие 1:5 в изследваните от нея села в казите Аркадия и Анаварин. Ф. Бродел посочва, че добивите на зърно в съотношение 1:5, каквито са например в Прованс, дори и през XVIII в., били лоши и отговаряли на остарелите аграрни техники. Средиземноморието познавало и по-високи добиви като тези в Кипър, където житото раждало 1:6, а ечемикът 1:8. Добиви в съотношение 1:15 и 1:20 според него са изключение [Първева, С. 2011, с. 150]. В нашият случай реколта в последните отношения се счита за лоша и *„при такова състояние на работите не трябва да се чудим, защо расте сиромашията измежду народът от ден на ден се повече и повече“* [Ступан, г. II, бр. 1, 1 януари, 1875 г.].

Земята, включена в разглежданите чифлици, е твърда плодородна и позволява производството на зърно в количества, голяма част от които се пласират на пазара.

На второ място, се забелязва отново вече констатираното голямо разнообразие на животни. В случая една част от тях най-вероятно се използва за транспорт. Единствено в чифлика на Мурад бей са регистрирани овце, от които той получава допълнителни суровини, които също да пласира на пазара и до известна степен неговият чифлик е комбиниран.

Пазарната ориентираност се доказва и от наличието на воденици във всеки от разглежданите чифлици, както и на хамбар на пристанището на Карахарман, собственост не случайно на Хасан бей.

Аргументи за това, че наличието на воденица в едно стопанство подсказва неговата пазарна ориентираност, са, на първо място, доходите на техните собственици, а на второ място, цените на суровата пшеница и произведеното брашно. Макар и от по-ранен период, данните, които ще изложим, позволяват това допускане.

В публикуваните от Стр. Димитров документи от добричките сиджили има съществена разлика между двата продукта. В заповед до валията на еялет

Узи да се съберат зърнени храни за войските се посочва, че цената на едно киле ечемик е 24 акчета, а на едно киле брашно – 44 акчета [ОИИДСИБ, 1981, док. 117, с. 82]. В друга заповед до кадията на Хаджиоглу Пазарджик да се подготвят храни за придвижващата се армия от Шумен до Исакча цената за едно киле ечемик е определена на 20 акчета, а за едно киле брашно на 50 акчета [ОИИДСИБ, 1981, док. 599, с. 317]. Ще се ограничим само до тези примери, които според нас са твърде показателни за цената на зърното и брашното.

В действителност оформените градски пазари в Бабадаг и Тулча позволяват пласирането на получените аграрни излишъци и всеки производител би направил така, че да произведе стока, която ще пласира на по-висока цена. От друга страна, притежанието на воденица или вятърна мелница изисква наличието на капитали, които да бъдат инвестирани в нейното изграждане или закупуване, а такива може да си позволи естествено по-заможната част от селското население.

От подробно описаните чифлици става ясно, че има съществена разлика, с оглед на това кой създава чифлика [Андонова, П. 2012, с. 65–97]. Имаме трима представители на групата на аскерите, чиито чифлици са в пъти по-големи от този на тулчанския жител Халил ефенди. Титлата на последния също подсказва, че не се касае за случаен жител на града, но структурата на неговия чифлик, както и регистрираният доход, показват значителни разлики от останалите. Това обаче е въпрос, който изисква самостоятелно подробно изследване.

На последно място трябва да споменем и факта, че най-вероятно Хасан бей е мюлтезим на десятъка в областта. Основание за това предположение ни дава разказът на Балчо Нейков. Той посочва, че „българските села нему дават и десятока, юшюра“ [Нейков, Б. 2017, с. 201]. Няма съмнение, че тази му позиция позволява не само да организира официалните държавни доставки на зърнените храни, но и цялостната житна търговия. Това прави него и надзорника на дефтерите Халил ефенди основни фигури в този процес. Тук възлово място заема пристанището Карахарман. Не случайно Б. Нейков го отбелязва като особено важно, където „то време повече храни се товареха, отколкото в Кюстенджа и Мангалия“ [Нейков, Б. 2017, с. 306].

Създадената от Хасан бей икономическа среда позволява на местното християнско население да вземе участие в този процес. Това води до неговото замогване и това е съществената черта, която го отличава от населението на останалите османски провинции.

Изложените факти очертават в основни линии случилото се в Северна Добруджа през 30-те и 40-те години на XIX в. Данните от теметтуат дефтерите позволяват да се направи по-детайлна реконструкция на историческия процес, и само допълнителни изследвания ще позволят тази картина да бъде напълно възстановена.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници / извори

Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul, ML. VRD. TMT. d. 11 880, 11 881, 11 882.
ОИИДСИБ, 1981 – Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. София. [Osmanski izvori za istoriyata na Dobrudzha i Severoiztochna Balgaria. Sofia].

ТИБИ, т. 1, 1959 – Турски извори за българската история. Под ред. на Христо Гандев, Гълъб Гълъбов. София. [Turski izvori za balgarskata istoriya. Pod red. na Hristo Gandev, Galab Galabov. Sofia].

Публикации

Андонова, П. 2012 – Паулина Андонова. „Чифликчията – аскери“. Богатството в Османската империя XVII–XVIII век. – В: Стандарти на всекидневието през Средновековието и Новото време. Т. I. Велико Търново, 2012. [Paulina Andonova. „Chiflikchiyata – askeri“. Bogatstvoto v Osmanskata imperiya XVII–XVIII vek. – V: Standarti na vsednevniето през Srednovekovieto i Novoto vreme. Т. I. Veliko Tarnovo, 2012].

Арнаутов, М. 1923 – Михаил Арнаутов. Северна Добруджа. Етнографски наблюдения и народни песни. – Сборник за народни умотворения, наука и книжнина, 1923, № 35. [Mihail Arnaudov. Severna Dobrudzha. Etnografski nablyudenia i narodni pesni. – Sbornik za narodni umotvorenia, nauka i knizhnina, 1923, № 35].

Гаврилова, Р. 1999 – Райна Гаврилова. Колелото на живота. Всекидневието на българския възрожденски град. София. [Rayna Gavrilova. Koleloto na zhivota. Vsekidnevieto na balgarskia vazrozhdenski grad. Sofia].

Гандев, Х. 1976 – Христо Гандев. Зараждане на капиталистическите отношения в чифлишкото стопанство на Северозападна България. – В: Проблеми на Българското възраждане. София, 1976. [Hristo Gandev. Zarazhdane na kapitalisticheskite otnoshenia v chiflishkoto stopanstvo na Severozapadna Balgaria. – V: Problemi na Balgarskoto vazrazhdane. Sofia, 1976].

Георгиев, Н. 1984 – Никола Георгиев. Балчо Нейков – живот и дейност. – Сб. Добруджа, 1984, № 1. [Nikola Georgiev. Balcho Neykov – zhivot i deynost. – Sb. Dobrudzha, 1984, № 1].

Георгиева, Г. 2011 – Гергана Георгиева. Теметтуат дефтерите като извор за историята на град Шумен. – В: Оттука започва България. Материали от Втората национална конференция по история, археология и културен туризъм. Шумен, 14–16 май, 2010 г. Шумен, 2011. [Gergana Georgieva. Temettuat defterite kato izvor za istoriyata na grad Shumen. – V: Ottuka zapochva Balgaria. Materiali ot Vtorata natsionalna konferentsia po istoria, arheologia i kulturen turizam. Shumen, 14–16 may, 2010 g. Shumen, 2011].

Георгиева, Г. 2014 – Гергана Георгиева. Арбанаси през XV–XIX век: социално-икономически профил. Варна, 2014. [Gergana Georgieva. Arbanasi prez XV–XIX vek: sotsialno-ikonomicheski profil. Varna, 2014].

Димитров, С. 1955 – Страшимир Димитров. Чифлишкото стопанство през 50–70-те години на XIX в. – ИП, 1955, № 2. [Strashimir Dimitrov. Chiflishkoto stopanstvo prez 50–70-te godini na XIX v. – IP, 1955, № 2].

Димитров, С. 1958 – Страшимир Димитров. Към историята на чифликчийството в Русенско. – ИП, 1958, № 4. [Strashimir Dimitrov. Kam istoriyata na chiflikchiystvoto v Rusensko. – IP, 1958, № 4].

Димитров, С. 1974 – Страшимир Димитров. Историята на един аянин. – В: Сборник в чест на акад. Димитър Косев. [Strashimir Dimitrov. Istoriyata na edin ayanin. – V: Sbornik v chest na akad. Dimitar Kosev, 1974].

Димитров, С. 1981 – Страшимир Димитров. Османски извори за историята на Добруджа и Североизточна България. София, 1981. [Strashimir Dimitrov. Osmanski izvori za istoriyata na Dobrudzha i Severoiztochna Balgaria. Sofia, 1981].

Дорев, П. 1940 – Панчо Дорев. Документи за българската история. Документи из турските държавни архиви. Т. 3. София, 1940. [Pancho Dorev. Dokumenti za balgarskata istoria. Dokumenti iz turskite darzhavni arhivi. Т. 3. Sofia, 1940].

История на Добруджа. 1988 – Страшимир Димитров, Николай Жечев, Велко Тонев. История на Добруджа. Т. 3. София, 1988. [Strashimir Dimitrov, Nikolay Zhechev, Velko Tonev. Istoigraya na Dobrudzha. Т. 3. Sofia, 1988].

Мишайков, Д. 1921 – Димитър Мишайков. Стопански анкети в Северна Добруджа. – ГСУ –Юридически факултет, Т. 13–14. 1916–1918. София, 1921. [Dimitar Mishaykov. Stopanski anketi v Severna Dobrudzha. – GSU – Yuridicheski fakultet. Т. 13–14, 1916–1918. Sofia, 1921].

Нейков, Б. 2017 – Балчо Нейков. Факийско предание. Сбирки от народния живот за праотците на войводата Стефан Караджа. София. [Balcho Neykov. Fakiysko predanie. Sbirki ot narodnia zhivot za praottsita na voyvodata Stefan Karadzha. Sofia].

Първева, С. 2011 – Стефка Първева. Земята и хората през XVII – първите десетилетия на XVIII век. Овладяване и организация на аграрното и социалното пространство на Централните и Южните Балкани под османска власт. София, 2011. [Stefka Parveva. Zemyata i horata prez XVII – parvite desetiletia na XVIII vek. Ovladyavane i organizatsia na agrarnoto i sotsialnoto prostranstvo na Tsentralnite i Yuzhnite Balkani pod osmanska vlast. Sofia, 2011].

Тодоров, Н. 2017 – Николай Тодоров. Професионална структура на тулчанското население през 40-те години на XIX в. (по данни от теметтуат дефтерите). – Известия на центъра за стопанско-исторически изследвания. Т. 2. Разнообразието в българското стопанско-историческо развитие. Варна, 2017. [Nikolay Todorov. Profesionalna struktura na tulchanskoto naselenie prez 40-te godini na XIX v. (po dannii ot temettuat defterite). – Izvestia na tsentara za stopansko-istoricheski izsledvania. Т. 2. Raznoobraziето v balgarskoto stopansko-istoricheskо razvitie. Varna, 2017]

Ферманджиев, Н. 1977 – Никола Ферманджиев. Родови хроники. София. [Nikola Fermanzhiev. Rodovi hroniki. Sofia].

Христов, Х. 1976 – Христо Христов. Аграрният въпрос и българската национална революция. София. [Hristo Hristov. Agrarniyat vapros i balgarskata natsionalna revolyutsia. Sofia].

Inalcık, H. 1984 – Halil Inalcık. The Emergence of Big Farms, Ciftliks: State, Landlords and Tenants. – In: Collection Turcica III: Contributions à l'histoire économique et sociale de l'Empire Ottoman. Paris, 1984.

McGowan, B. 1981 – Bruce McGowan. Economic Life in Ottoman Europe: Taxation, trade and the struggle for land, 1600–1800. Cambridge.

Nagata, Y. 1976 – Yuzo Nagata. Some Documents on the Big Farms (Çiftliks) of the Notables in Western Anatolia. Tokyo.

Veinstein, G. 1991 – Gilles Veinstein. On the Çiftlik Debate. – In: Çağlar Keyder, Faruk Tabak (ed.). Landholding and Commercial Agriculture in the Middle East. New York,.

Съкращения

ГСУ – Годишник на Софийския университет. София [Godishnik na Sofiyskia universitet. Sofia]

ИП – Исторически преглед. София [Istoricheski pregled. Sofia]

ВОА – Başbakanlık Osmanlı Arşivi – İstanbul